

3. Коваль Л.Г. Виховання почуття прекрасного : методичний посібник / Л.Г. Коваль. – К. : Радянська школа, 1983. – 120 с.
4. Об установлении прожиточного минимума и минимальной заработной платы от 20.10.2009 г. № 1646-VI. – elcy.com.ua/show_news.php?id=27
5. Самохвалова В.И. Красота против энтропии. – М., Наука, 1990. 176 с.
Стаття надійшла до редакції 23.03.2010 р.

А. О. Нагорна
*викладач-стажист каф. психології та педагогічних технологій,
Криворізький ДПУ*

ПСИХОДИДАКТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ПІД ЧАС СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

У статті висвітлено психодидактичні умови формування емоційного інтелекту у студентів-психологів шляхом цілеспрямованого розвитку його компонентів під час проведення соціально-психологічного тренінгу.

Ключові слова: психодидактика, емоційний інтелект, компоненти емоційного інтелекту, соціально-психологічний тренінг.

В статье освещены психодидактические условия формирования эмоционального интеллекта у студентов-психологов путем целенаправленного развития его компонентов во время проведения социально-психологического тренинга.

Ключевые слова: психодидактика, эмоциональный интеллект, компоненты эмоционального интеллекта, социально-психологический тренинг.

In the article some psychodidactical terms of forming of emotional intellect are reflected for students-psychologists by purposeful development of his components during the leadthrough of the socially psychological training.

Keywords: psychodidactical, emotional intellect, components of emotional intellect, socially psychological training

Соціально-економічні перетворення в Україні зумовлюють значні зміни у системі професійної освіти. Зокрема про це свідчить висловлювання Максименко С.Д. та Ільїної Т.Б.: "Наше сьогодні вимагає від національної вищої школи взагалі і від кожного навчального закладу, спираючись на кращі традиції і досягнення професійної освіти та психолого-педагогічної науки, кардинально переглянути сам підхід до організації навчально-виховного процесу, до змісту фахової підготовки і виховання студентської молоді, до розробки і впровадження перспективних технологій навчання" [7, с. 226]. У зв'язку з вирішенням завдань реалізації ідеї створення національної системи соціально-психологічної служби актуальною є підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі практичної психології. Особливості суспільного життя ставлять жорсткі вимоги до особистісних та професійних якостей психолога-практика. Проблема освітньо-кваліфікаційної характеристики

сучасного психолога, побудова моделі його особистості активно досліджується науковцями [7; 10; 11].

Наявна система підготовки практикуючого психолога зорієнтована головним чином на оволодіння ним певною системою теоретичних знань, спеціальних умінь і технік. Однак успіх професійної діяльності психолога залежить у великій мірі від його особистісних характеристик: системи цінностей, психологічної культури, самосвідомості, соціально-перцептивного інтелекту тощо. Тому поряд із світоглядною та професійною підготовкою майбутніх фахівців особливого значення набуває особистісна підготовка психолога-практика, метою якої є формування професійно значущих якостей особистості, її гуманістичної спрямованості, психологічної культури, здатності до професійної ідентифікації, що загалом можна назвати невід'ємними складовими емоційного інтелекту. Проте, не дивлячись на всю актуальність означеного питання наразі не розроблено цілісної організаційно-методологічної системи цілеспрямованого формування емоційного інтелекту. Таким чином *метою статті* є охарактеризувати психодидактичні умови формування усіх компонентів емоційного інтелекту у студентів-психологів під час проведення соціально-психологічного тренінгу. З чого логічно постають наступні завдання:

- уточнити зміст понять “психодидактичні умови навчання” та “емоційний інтелект”;

- визначити особливості навчального процесу підготовки практичного психолога, зокрема специфіку формування емоційного інтелекту;

- розробити рекомендації щодо покращення психодидактичних умов організації та проведення навчальних соціально-психологічних тренінгів, що дозволить оптимізувати процес формування емоційного інтелекту студентів психологів.

Об'єкт дослідження – навчальний процес підготовки практичних психологів; предмет – психодидактичні умови формування емоційного інтелекту у студентів психологів під час проведення соціально-психологічного тренінгу.

У назві нашої статті заявлено принаймні два поняття, що нині, як на теренах України так і світового освітньо-наукового простору знаходяться на стадії концептуалізації, тобто ще не існує єдиного усталеного їх визначення. Маються на увазі поняття «психодидактичні умови» та «емоційний інтелект». Відсутність чіткого визначення кожного з них можна пояснити, як їх відносно новизною у психолого-педагогічному дискурсі (обидва з'явилися близько двох десятиліть тому), так і широтою й розмаїттям інтегрованих в них інших явищ, які не так легко піддаються аналізу та систематизації у чітких поняттях. Тож вважаємо необхідним здійснення невеликого екскурсу в історію формування цих

понять та окреслення різних підходів до їх визначення.

Традиційно, під оптимальними дидактичними умовами навчання розуміють всю сукупність чинників, що дозволяють зробити навчальний процес максимально ефективним. Щоб створити такі умови необхідно чітко дотримання принципів навчання, доцільний підбір форм, методів та засобів навчання, а також наявність матеріальних елементів навчального процесу достатнього якісного сучасного рівня (аудиторії, підручники, оргтехніка, тощо).

В сучасній педагогічній літературі приділено значну увагу дидактичним умовам організації навчання. Зокрема означену проблематику висвітлювали у своїх роботах наступні вчені: Басангова Р.Е., Буряк В.К., Величковський Б.М., Волкова Н.П., Занков Л.В., Кондрашова В.Л., Костюк Г.С., Кравець В.П., Онищук В.А., Підласий І.П., Скаткіна М.Н., Фіцула М.М., Холодна М.А. та багато інших. Однак єдиного та загально визнаного в науковій літературі трактування поняття “психодидактичні умови навчання” не існує про що свідчить його відсутність у педагогічному словнику. Цим обумовлений значний простір варіацій у розумінні і використанні означеного поняття та його певна універсальність, адже під психодидактичними умовами навчання часто пропонують розуміти будь-який чинник, що оптимізує, тобто покращує навчальний процес чи навпаки знижує його ефективність.

В контексті сказаного набуває важливості для розуміння змісту поняття «психодидактичні умови навчання» визначення родового поняття – «психодидактика», що його запропонувала М. А. Холодна, “... це галузь педагогіки, у рамках якої розробляються принципи конструювання змісту, форм і методів навчання, які ґрунтуються на інтеграції психологічних, дидактичних, методичних й предметних (відповідно до певного навчального предмету) знань із урахуванням психічних закономірностей навчальної діяльності. Останні виступають як основа організації навчального процесу й освітнього середовища в цілому”. А “психодидактичний підхід – це свого роду педагогічна інженерія, тобто процес проектування, конструювання й експлуатації того або іншого педагогічного об'єкта (підручника, освітньої технології, освітнього середовища), по своєму вихідному задумі орієнтованого на рішення завдання розвитку психічних ресурсів кожного школяра” [14].

Ми пропонуємо наступне визначення поняття “психодидактичні умови навчання” – це система взаємообумовлених факторів організації навчального процесу, що виникають під час ситуативно-існуючої комбінації форм, методів та засобів навчання під впливом чинників зумовлених специфікою взаємодії суб'єктів навчання, з безпосереднім та обов'язковим урахуванням індивідуальних психологічних особливостей учасників та процесу педагогічної взаємодії. Саме такі умови організації навчального процесу ми вважаємо найбільш прийнятними до викладання

специфічних прикладних психологічних дисциплін, зокрема, соціально-психологічного тренінгу.

Наступне поняття, що потребує уточнення це “емоційний інтелект”. Цей термін почали використовувати на початку 1990-х років. Американські психологи П. Саловей і Дж. Майер і застосували його для сукупності позначень ступеня розвитку таких людських якостей, як самосвідомість, самоконтроль, мотивація, вміння ставити себе на місце інших людей, навички роботи з людьми, вміння налагоджувати взаєморозуміння з іншими. Найактивнішим популяризатором EQ вважається Д. Гоулмен, американський журналіст і психолог, який у книзі „Emotional Inteligence” на матеріалах психологічних досліджень і опитувань довів, що успіх в житті залежить не стільки від логічного інтелекту – IQ, скільки від здібностей управляти своїми емоціями – EQ.

Серед західних вчених, які розробляли концепції емоційного інтелекту, були Д. Гоулмен, П. Саловей, Дж. Майер, Д. Карузо, Г. Гарднер, Р. Барон, С. Хейн, Р. Купер, А. Саваф. В Україні теж з’явилися дослідження з проблеми концептуалізації цього феномена, його функцій (Е. Носенко [8, 9]), вивчення EQ як детермінант внутрішньої свободи особистості (Г. Березюк [1]) та показника цілісного її розвитку (О. Філатова [18]).

В широкому розумінні емоційний інтелект трактується як здатність диференціювати позитивні і негативні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний.

Дж. Майер і П. Саловей акцентували увагу на п’яти типах здібностей – знання про емоції, управління емоціями, розпізнавання емоцій у інших, вміння мотивувати себе, управляти соціальними відносинами в позитивному руслі.

За Д. Гоулменом, емоційний інтелект – це здатність усвідомлювати власні почуття, почуття інших людей, мотивувати самого себе та інших, управляти емоціями як наодинці з самим собою, так і стосовно інших. Транзактний аналітик К. Стайнер запропонував концепцію „емоційної грамотності”. Він пов’язує таку властивість з системою здібностей і життєвих умінь, передусім здатності розуміти власні емоції, слухати інших та співчувати їхнім емоціям, продуктивно висловлювати емоції.

Емоційний інтелект (за Г. Гарасковою) – це здатність розуміти відносини особистості, репрезентовані в емоціях, і управляти емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу.

У своїй роботі ми спиратимемося на підхід Е. Л. Носенко, яка визначає “... “емоційний інтелект” у контексті єдності зовнішнього і внутрішнього щодо детермінації психічного, що є однією з провідних засад вітчизняної психології та реалізує системний підхід до вивчення психічних явищ” [9, с. 95]. Таким чином, ми з’ясували змістовне наповнення ключових понять нашого дослідження.

Для виконання наступного завдання необхідно визначити особливості навчального процесу підготовки практичного психолога, зокрема специфіку формування емоційного інтелекту.

Психологічна діяльність вимагає від студента-випускника не лише досконало володіти теоретичним матеріалом за спеціальністю, але й мати сформовані окремі особистісні якості. Таким чином підвищуються вимоги до фахової підготовки практичного психолога, до специфіки добору абітурієнтів на психологічні спеціальності та особливо до організації навчального процесу їх підготовки.

Відповідно до цього, по-перше, однозначно, на наш погляд, є необхідність обов'язкового добору абітурієнтів на психологічні спеціальності згідно профорієнтаційних діагностичних методик та бесіди із висококваліфікованим психологом на предмет виявлення професійно важливих особистісних якостей майбутнього фахівця. По-друге, навчальний процес практичних психологів, повинен відповідати високим вимогам і надавати:

- ґрунтовну академічну підготовку;
- можливість застосовувати набуті знання на практиці;
- змогу приймати участь у різноспрямованих психологічних тренінгах;
- знання автоматизованих систем аналізу даних в гуманітарних науках;
- широкий світогляд з багатьох галузей знань.

Крім того має висувати високі вимоги до фахової самоосвіти майбутніх психологів, не лише в рамках теоретичної компетентності, але і спрямованого особистісного розвитку професійно значущих якостей, одією з яких і є емоційний інтелект.

Формування емоційного інтелекту, як інтегральної якості майбутнього психолога, повинне бути перманентно притаманне викладанню усіх дисциплін його підготовки, проте специфічні навички можливо придбати лише шляхом цілеспрямованого тренування. Останнє, має найкращі умови для розвитку саме під час соціально-психологічних тренінгів для студентів-психологів, чому є очевидні підтвердження:

- групова взаємодія є найкращим тлом для формування позитивного емоційного досвіду;
- СПТ найоптимальніше (в умовах навчання) моделює ситуації спілкування та взаємодії поза тренінговою кімнатою;
- СПТ дає можливість чинити «помилки», які навряд чи залишились «безкарними» (в емоційному сенсі) у реальному житті;
- під час СПТ майбутні психологи мають змогу глибоко пропрацювати власні недоліки (якщо такі є) і таким чином винести ще цінніший особистий досвід.

Судження щодо рівня сформованості емоційного інтелекту різняться – одні науковці стверджують про доступність його розвитку у будь-якому віці, на відміну від розумового інтелекту, інші ж вказують, що домогтися високого рівня саме емоційного інтелекту значно складніше, аніж академічного чи загального. Оскільки у системі сучасної середньої та вищої освіти не приділяється належної уваги цілеспрямованому формуванню емоційного інтелекту, то його розвиток відбувається і в процесі навчання, і в життєдіяльності переважно стихійно. Тому багато психологів освіти в окресленні даного питання вважають за доцільне використовувати поняття «емоційна компетентність» замість «емоційний інтелект». Ідея цілеспрямованого розвитку емоційної компетентності вже обговорювалась у роботах Каролін Саарні та ін. Велика кількість дослідників та практиків емоційного інтелекту вказують на нагальну потребу запровадження курсів цілеспрямованого освоєння навичок емоційної розумності. Проте практично відсутні публікації у психологічній літературі, періодиці, крім поодиноких виключень наприклад Л. Ланцієрі, де б можна було ознайомитись зі здобутками практичного впровадження цілеспрямованої побудови психологічної діяльності з орієнтацією на формування емоційного інтелекту, не як хаотичного побічного продукту, а реального наслідку психотренінгових дій.

Виконання третього завдання здійснено на основі рефлексії участі та педагогічного досвіду проведення соціально-психологічних тренінгів. На наш погляд одним з найважливіших чинників і навіть запорук формування у студентів навичок емоційного інтелекту є особистість тренера. Саме те, наскільки сам тренер вміє використовувати власний емоційний інтелект (високий рівень якого звісно не обговорюється), демонструвати його не лише на технічному (вміння слухати, бути спостережливим, визначати емоційний стан інших людей до тонкощів), але й на особистісному рівні (бути відкритим, самоконгруентним, емпатійним у/та поза тренінговою аудиторією, відчувати задоволення від спілкування та бути соціально успішним) неабияк визначає, те наскільки студенти по-перше, довірятимуть самому тренерові, а по-друге, усвідомлять доцільність цілеспрямованого формування навичок емоційного інтелекту у себе.

Не менш важливим є також і соціально-психологічний клімат, що вже склався у групі студентів. Якщо він доброзичливий та спрямований на здобуття фахових навичок на високому рівні, то це, звісно, значно прискорить формування та розвиток у майбутніх психологів професійно значимих якостей, зокрема і емоційного інтелекту. Студенти ж академічної групи в середині якої вже склалися усталені негативні, презирливі і навіть ворожі установки щодо один одного, мають надзвичайно мало шансів отримати позитивний досвід налагодження комунікації (подібна ситуація зазвичай розв'язується силами тренера, проте особливості навчального процесу залишають досить мало простору для «психологічних маневрів»,

оскільки академічна група, яка приймає участь у СПТ продовжує взаємодіяти і поза тренінгом таким чином перебуваючи у властивій самій взаємодії груповій динаміці).

Варто також зазначити і індивідуальні особливості самих студентів що сприяють розвиткові емоційного інтелекту. До них відносяться:

– біологічні передумови: рівень ЕІ батьків, правоівкульний тип мислення, якості темпераменту;

– соціальні передумови розвитку: ступінь розвитку самоусвідомлення, успішність комунікативного досвіду, адекватне відреагування дорослих на емоції у дитинстві, певна андрогінність виховання (без гендерних «перегибів»), позитивне ставлення оточення до відкритості, креативності та зацікавленості;

– психологічні та когнітивні властивості: емпатійність, екстернальність, прагнення до самоактуалізації, спостережливість, чутливість, вміння висловлювати власні переживання словами та усвідомлення необхідності оволодіння навичками емоційного інтелекту.

Охарактеризувавши загальні психодидактичні умови, що сприяють набуттю студентами-психологами емоційного інтелекту перейдемо безпосередньо до більш детального означення психотренінгових вправ.

На думку Е. Носенко, "...можна стверджувати, що властивості, притаманні людині, яку можна охарактеризувати як, таку, котрій притаманний емоційний інтелект, утворюються із п'яти основних здібностей" [9, с. 97], згідно із кожною з них і розроблялися відповідні вправи-завдання, які на нашу думку сприятимуть розвиткові емоційного інтелекту саме у конкретній його сфері.

Перша здібність – усвідомлення людиною власних емоцій, провідна в емоційному інтелекті, оскільки усі подальші рівні емоційного інтелекту базуються саме на здатності подумки досягнути причини виникнення своїх переживань та їх характер. На нашу думку цей, найперший і найважливіший рівень емоційного інтелекту доцільно формувати саме за допомогою інтроспективного методу, тобто детального самоспостереження. На практиці цей методи найкраще запроваджується на прикладі щоденникових записів, які на початку мають формалізований вигляд (визначені критерії та області спостереження, їх оцінка та фіксація). Із набуттям студентами навичок самоспостереження та фіксування власних емоційних переживань варто дещо зменшувати формальність фіксації самоспостереження, і надавати змогу студентам відслідковувати власні переживання у довільній формі. Щоденникові записи доцільно обговорювати «у колі», і, за згодою учасників тренінгової групи, зачитувати спостереження, з метою зменшення тиску психологічних механізмів захисту інтроспектанта та надання учасниками можливості більш широкого трактування емоцій та відчуттів. Також важливим компонентом оволодіння навиком усвідомлення власних емоцій є ретельна і кропітка робота із тілесними відчуттями. У цьому ракурсі

емоційний інтелект доцільно розвивати базуючись на тілесно-орієнтованій психології А. Лоуена, біоенергетичній теорії та практиці В. Райха, С. Келемана [15, С. 169-197]. Також до психодидактичних умов формування самовідчуття та самосприйняття можна віднести роботу із дзеркалом, коли студенти відтворюючи ту чи іншу емоцію можуть безпосередньо спостерігати власне відображення, фіксувати розбіжності між тим, що вони намагалися передати і тим, що вони реально відображають.

Другий компонент емоційного інтелекту виявляється у регулюванні емоцій, що дає можливість людині найбільш ефективно долати негативні настрої, думки, стресові ситуації, звичайно на основі їх адекватного попереднього усвідомлення та з'ясування причин. На наш погляд цей компонент емоційного інтелекту доцільно формувати через оволодіння студентами технік динамічної релаксації та тілесної гімнастики, технік аутосугестії та аутотренінгу [5, с.65], а також засобами арттерапії в усіх її проявах: експресивне та тематичне малювання, ліплення, вільний танець з музичним супроводом і без нього, голосний та глибокий спів, як засіб вивільнення внутрішньої накопиченої енергії та повернення до давно забутого справжнього дихання. Крім того доцільним буде тут також і більш опосередкований, але не менш дієвий метод ароматерапії, який базується на принципах психофізіологічної реакції організму людини на певні природні аромати [16].

Третій компонент емоційного інтелекту був визначений як спроможність налаштувати себе на діяльність "...одним із компонентів такої спроможності аксіологічно активізувати себе є самоконтроль, який має прояв в умінні відкладати отримання миттєвого задоволення заради досягнення більш значущої віддаленої мети ..." [9]. На нашу думку методом, який найкраще впорається із даною задачею, а саме допоможе усвідомити істинні глибинні бажання та цінності, виходячи з них поставити особистісно-значимі цілі, розбити їх на реальні завдання і досягаючи бажаного відчувати не тягар обов'язку, а радість успіху – є психологічний методи психосинтезу Р. Асаджіолі. Деякі приклади можливих завдань: «Ототожнення та розототожнення», «Розпізнавання викривлених якостей», «Формування ідеальної моделі», «Перетворення проблем у цілі», «Карта майбутнього», «Шлях до цілі», «Сенс життя» [17].

Крім того варто зазначити і таку важливу функцію цього компоненту емоційного інтелекту, як стресозахисна, яка крім двох попередніх компонентів – усвідомлення та регулювання емоцій, базується також і на здібності прогнозувати власні емоційні реакції на той чи інший подразник і вчасно попереджати особистісні деструктивні наслідки таких зовнішніх впливів. Під час соціально-психологічного тренінгу цю функцію емоційного інтелекту, на нашу думку, можна ефективно формувати за допомогою аналізу щоденникових записів, які велися самими студентами.

Четвертий компонент емоційного інтелекту розкривається в умінні

розпізнавати та розуміти емоції, котрі виникають у інших людей. Ця здатність на наш погляд найбільш синонімічна вже досить відомому у психології поняттю, як емпатія. Саме для формування цього, четвертого, рівня емоційного інтелекту розроблено найбільшу кількість і є широкий репертуар методик та технік. Деякі з них: впізнавання емоцій людини за виразом обличчя на фото; впізнавання емоції за мімікою, жестами людини відображених у коротких фільмах; танцювальна діагностика, дає змогу за експресивним вираженням певної емоції професійним танцівником відрефлексувати цю емоцію та зрозуміти її. Крім того “експериментально було доведено, що спроможність адекватно розпізнавати емоційний тон дизайну кольорового малюнка... корелює із здатністю людини виявляти емпатію стосовно інших людей” [9, с. 103], тому на, наш погляд, для розвитку такого, соціально-перцептивного компоненту емоційного інтелекту також доцільно і демонструвати фото інтр’єрів споруд, абстрактні малюнки які мають певне емоційне забарвлення. Також доцільно використовувати і тактильні методики взаємодії учасників тренінгу.

П’ятий компонент емоційного інтелекту реалізується в умінні підтримувати доброзичливі стосунки з іншими людьми, спроможності людини володіти емоціями, які виникають під час емоційно забарвленої взаємодії. Цей підвид емоційного інтелекту Г. Гарднером і попередньо в роботах Е. Торндайка та Р.Стенберга був названий “соціальним інтелектом” [13], ми погоджуємося із таким визначенням і у якості психодидактичних умов щодо його розвитку можемо припустити увесь спектр психологічних занять побудови позитивного мислення у ракурсі сприйняття кожного індивіда як носія апріорі доброго початку, наприклад “з позицій гуманістичної психології оптимізм розглядається як віра в безумовно позитивну людську природу, добру і конструктивну сутність людини, що закладена у вигляді потенціалу, який розкривається у відповідних умовах” [2, с. 298]. Оскільки формування цього компоненту носить найбільш інтегральний і навіть світоглядний характер то і методи його здійснення є досить тривалими у часі та глибокими за змістом.

Підсумовуючи, зазначимо, що описана специфіка ефективного проведення тренінгових занять, що мають на меті формування емоційного інтелекту, не є психодидактичними умовами організації навчального процесу у повному сенсі (згідно поданого вище визначення психодидактичних умов навчання), однак, є безумовно важливою складовою створення оптимальних психодидактичних умов, які сприятимуть ефективному і швидкому формуванню емоційного інтелекту у студентів-психологів в процесі соціально-психологічного тренінгу.

Для створення повноцінного переліку усіх сприятливих психодидактичних умов формування емоційного інтелекту необхідні ґрунтовні дослідження означеного процесу методом психолого-педагогічного експерименту, результати якого будуть висвітлені у наступних роботах.

Література

1. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості / Г. Березюк // Психологічні студії Львівського ун-ту. – С. 20 – 23.
2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Наталия Евгеньевна Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – с. 298 – 301.
3. Дерев'янку С. Актуалізація емоційного інтелекту в емоційних умовах / С. Дерев'янку // Соціальна психологія. – 2008. – №1. – с. 96-104
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб : Питер, 2002. – 752 с. (Серия „Мастера психологии”).
5. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник – К.: Мікрос-СВС, 2003. – 112 с.
6. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В. Либин. – 2 изд. – М. : Смысл; Per Se, 2000. – 549 с.
7. Максименко С.Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С.Д. Максименко, Т.Б. Ільїна // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – с. 2-6
8. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект, як інтегральна особистісна властивість / Є.Л. Носенко, Н.В. Коврига // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №9. – С. 22-27.
9. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Елеонора Носенко // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 95-109
10. Панок В.Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога. / Практична психологія та соціальна робота. – 1998.- №4-5 – с. 5-7 , с.4-6
11. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті : монографія / С.О.Сисоєва, А.М.Алексюк, П.В.Воловик, О.Г.Кульчицька, Л.Є.Сігасва, Я.Д.Цехмістер та ін.; за ред. С.О.Сисоєвої - К. : ВПОЛ, 2001. - 502с.
12. Пов'якель Н. І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н.І. Пов'якель // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – с. 3 – 6
13. Практический интеллект // Р. Дж. Стенберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др.- СПб : Питер, 2002. – 272 с. (Серия „Мастера психологии”).
14. Приоритеты современного школьного образования: способность адаптироваться к социуму или интеллектуальное развитие и воспитание? М.А. Холодная (расширенный текст доклада на IV Всероссийском съезде психологов образования России "Психология и современное российское образование", 8 – 12 декабря 2008 года, Москва).
15. Рудестам К. Групповая психотерапия / К. Рудестам. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – С. 169-231.
16. Саков И. В. Ароматпсихология / Игорь Владимирович Саков. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 160 с.
17. Таланов В. Л., Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. – СПб.: Сова. – М. : ЭКСМО, 2005. – С. 661-732.
18. Филатова О. Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности // Персонал. – 2000. – № 5. – С. 100 – 103.
19. Фридман Л. М. Основные принципы организации и проведения учебного процесса / Л.М. Фридман // Педагогический опыт глазами психолога. – М, 1987. – С. 9-63.